

Nářeční štěpení praslovanštiny

= proces vznikání jednotlivých slovanských jazyků z původní praslovanštiny. V souvislosti s rozcházením slovanských kmenů ze slovanské pravlasti se narušovaly plynulé jazykové kontakty mezi nimi, takže některé procesy neproběhly na celém teritoriu slovanských jazyků, jiné proběhly s různými výsledky.

K nejstarším jevům diferencujícím psl. patří:

1. Rozdíly ve výsledcích 2. a 3. palatalizace velár:

(a) Sekvence *kv-*, *gv-* na začátku slova před *ě/i* < *aj* zůstala na zsl. území zachována, na území jsl. a vsl. je palatalizována v *cv-*, (*d*)*zv-*; např. č. *květ*, *hvězda*, p. *kwiat*, *gwiazda* × stsl. *cvětъ*, (*d*)*zvězda*, r. *zvezdá*.

(b) Za *ch* je v zsl. jazycích *š*, ale v jsl. *s* a vsl. jazycích *ś*; např. č. *všechn*, slk. *všetok* × stsl. *вѣсѣ* × r. *ves*'.

(c) Za *sk*, *zg* před *ě* diftongického původu je v zsl. jazycích *šč* (> *št*), *ždž* (> *žd*), ale v jsl. a vsl. jazycích je *sc* (> *st*), *zdz* (> *zd*); např. stč. *u vojště* (nč. sekundárně *ve vojsku*), stč. *na dště* (stč.nom. sg. *dska*; nč. sekundárně *na desce*), stč. *u mieždě* (stč.nom. sg. *miezha*) 'v míze', p. *w Polsce* 'v Polsku' × stsl. *na dъscě* // *dъstě* (stsl.nom. sg. *dъska*) 'na desce', *въ dręzd(z)ě* (stsl.nom. sg. *dręzga*) 'v lese'.

2. Rozdíly ve vývoji pův. sekvencí dl, tl:

V zsl. jazycích zůstalo *dl*, *tl* zachováno (např. č. *mýdlo*, *pletla*), ale v jsl. a vsl. jazycích je zjednodušeno v *l* (např. sln. *mílo*, r. *mýlo*, *plelá*).

3. Rozdíly v rozšíření tzv. *l* epentetického:

l epentetické v zsl. jazycích (až na ojedinělé stopy) od přelomu prehistorické a historické fáze chybí, historicky zaniklo v b. a mk., v ostatních jsl. a ve vsl. jazycích zůstalo zachováno; odtud difference typu č. *země*, slk. *zem*, p. *ziemia*, b. *zemjá*, mk. *zemja* × r. *zemljá*, srb., ch. *zèmlja*, sln. *zémľja* (< psl. **zemja*)

4: Rozdíly v metatezi likvid (viz kap. 5)

5. Rozdíly ve střídnicích za původní *tj* (*i kt*) a *dj*:

Z původního *tj* (*kt*) a *dj* zprvu asi vzniklo *t'*, *d'*, resp. *t't'*, *d'd'* (reduplikované buď rovnou, nebo až ze stupně *t'*, *d'*), z něhož jsou střídnice různé:

zsl. **c** (srov. č. *svíce*, p. *świeca*, č. slk. p. *noc* aj.), zprvu též **dz**, to však (asi už v 9. stol.!) v luž. a č. změněno v **z** (srov. dl. *mjaza*, č. *mez* × slk. *medza*, p. *miedza*);

vsl. **č**, **ž** (srov. r. *svečá*, *noč'*, *mežá*);

jsl. diferencovaně: b. **st**, **žd** (*svešt*, *nošt*, *meždá*), mk. **k**, **g** (*sveka*, *nok*, *meğa*), srb., ch. **č**, **đ** (v grafice vedle *đ* též *dj*) (v srb. cyrilici zvl. grafémy *ћ* místo *č*, *ђ* místo *đ*) (*svéca*/*svijèca*, *noć*, *mèđa*/*mèdjja*), sln. **č**, **j** (*svéca*, *nôč*, *méja*).

6. Rozdíly ve výsledcích vokalizace jeryů:

Tyto procesy byly zahájeny na samém konci psl. období a přispěly k nářečnímu štěpení praslovanštiny.

Před zánikem v pozdní praslovanštině se jery v tzv. pozici napjaté, tj. před *j*, na větší části slovanského areálu prodlužovaly, a to *ь* > **i** a *ѣ* > **y**, např. **dobrъjьb* > **dobryjьb*, **prŏtъje* > **prŏtije*; v češtině nastala navíc v těchto případech kontrakce, např. *dobrý*, stč. *prŭtie*, nč. *proutí*.

Jery se někdy pokládají za samohlásky redukované („kratší než krátké“), ale jindy se tato jejich kvantitativní charakteristika neuznává. V každém případě koncem psl. období, kdy se začala krácením délek v některých pozicích obnovovat ve vokalizmu opozice dlouhá : krátká, dostávaly se jery do systémové izolace, protože se nemohly do této opozitní soustavy zapojit; důsledkem je jejich vytlačení ze systému; v literatuře se objevuje pod názvem zánik a vokalizace jerů. Tyto fonologické procesy proběhly podle tzv. **Havlíkova pravidla**, formulovaného zprvu pro češtinu, ale platného ve svém obecném znění pro všechny slovanské jazyky.

Havlíkovo pravidlo (v jedné z klasických formulací): V souvislé řadě slabik s jery zanikaly jery v lichých, tzv. slabých pozicích (počítáno od konce k počátku slov) bez náhrady, kdežto v sudých, tzv. silných pozicích, se vokalizovaly, tj. byly nahrazeny některými z krátkých samohlásek.

Tyto obecně sl. procesy záleží – podle klasické fonologické teorie – ve „ztrátě slabičnosti jako důsledku transformace dvou sylabém v jednu sylabu (slabiku)“; zahájeny byly v 10. stol. (tak i na našem území) a dovršeny na přelomu 12.–13. stol. (tak na strus. teritoriu). Konkrétními výsledky vokalizace jerů se slovanské jazyky zčásti mezi sebou odlišují.

a) do češtiny se oba j. vokalizovaly v **e**:

např. psl. $*d\bar{b}^2n\bar{b}^1$ (doložené v této podobě v stsl.) > *den* (srov. ale srb., ch. *dân*),
psl. $*s\bar{b}^2n\bar{b}^1$ (‘spánek, sen’, doložené v této podobě v stsl.) > *sen* (srov. ale vsl. a mk. *son*, b. *sǎn*, srb., ch. *sǎn*).

b) slk. **$\bar{b} > o$, a /řidčeji e** ; **$\bar{b} > e$, řidčeji o , a** : $*m\bar{b}ch\bar{b}$ > *moch/ mach*, $*s\bar{b}n\bar{b}$ > *sen*;
 $*d\bar{b}n\bar{b}$ > *deň*, $*or\bar{b}l\bar{b}$ > *orol*

c) luž. **$\bar{b} > e$, o** ; **$\bar{b} > e$** (hl. i *ě*, dl. i *'a*): dl. *moch*, luž. *soń*; $*d\bar{b}n\bar{b}$ > hl. *dzeń*, dl. *zeń*

d) p. **$\bar{b} > e$** ; **$\bar{b} > e$** : *mech*, *dzień*

e) vsl. $\bar{b} > o$; $b > e$: *son*; r. ukr. *den*’, br. *dzen*’

f) jsl.: b. $\bar{b} > \bar{a}$; $b > e$: *sǎn*, *den*

mk. $\bar{b} > o$; $b > e$: *son*, *den*

srb. ch. $\bar{b} > a$; $b > a$: *san*, *dan*

sln. \bar{b} , $b > e$, a : *pes*, *mah*

Byla-li souvislost řady slabik s jery přerušena slabikou s jinou samohláskou, byl jer před ní (vlastně za ní při počítání „proti proudu řeči“) jakoby znovu v pozici první, jako lichý/slabý tedy zanikl, např. $*k\bar{b}^1 n\bar{e}dz\bar{b}^1$ (pův. ‘kníže’) > *kněz*.

Pravidelnost zániku a vokalizace jerů je někdy porušena analogií; např. z $*dom\bar{b}^3 \check{c}\bar{b}^2 k\bar{b}^1$ vzniklo očekávané *domček* v stč. (a v slk.), ale v nové češtině analogií podle regulárního *e* ze silného/sudého jeru mezi *m* a *č* v gen.sg. z $*dom\bar{b}^2 \check{c}\bar{b}^1 ka$ > *domečka* proniklo toto *e* i do nom., kde hláskoslovné oprávnění nemá: *domeček*. Podobně analogií podle stč. gen. pl. *desk* s jerovým *e* mezi *d* a *s* ($*d\bar{b}^2 sk\bar{b}^1$) zobecnělo toto *e* posléze i v ostatních tvarech typu *deska*, kde je etymologicky nepůvodní - za výchozí $*d\bar{b}ska$ by hláskoslovně odůvodněný byl tvar *dska* (srov. ještě v titulu díla Viktorina Kornela ze Všehrd z rozhraní 15–16. stol. *O práviech, o súdiech i o dskách země české knihy devatery*).

7. Denazalizace nosovek:

Do současnosti jsou nosovky

(a) zachovány jen v polštině, kde je však za obě nosovky v stp. slabice krátké dnes \bar{e} , např. $*p\bar{e}t\bar{b}$ > *pięć*, akuz. sg. $*r\bar{o}k\bar{o}$ > *rękę*, za obě nosovky v stp. slabice dlouhé je dnes [ɔ], graficky \bar{a} , např. $*p\bar{e}t\bar{b}j\bar{b}$ ‘pátý’ > *piąty*, $*s\bar{o}d\bar{b}$ ‘soud’ > *sąd*;

(b) denazalizovány, a to

(i) vsl. $\bar{e} > 'a/ja$, např. $*p\bar{e}t\bar{b}$ > r. *pjat*’;

$\bar{o} > u$, např. $*r\bar{o}ka$ > r. *ruká*;

(ii) jsl. $\text{ę} > e$, např. jsl. *pet*,
 $\text{ɔ} > b$. ǣ (v azbuce = Ѣ), srov. *rǣká*,
mk. a , srov. *raka*,
srb., ch. u , srov. *rúka*,
sln. o , srov. *róka*;

(iii) slk. $\text{ę} > \text{ä/ia}$, 'a , srov. $*pęta > päta$, $*pęťkь > piatok$, $*tęgnęti > tiahnuť$,
 $*zajęcb > zajac$,
 $\text{ɔ} > u/ú$, srov. $*rɔka > ruka$, $*sɔdb > súd$;

(iv) luž. $\text{ɔ} > u$, srov. $*ɔťkь > wutk$ 'útek',
 $\text{ę} > \text{hl. ja/'a/a/e/(o)}$, dl. ě/je/e :
srov. $*pęta > \text{hl. pjata}$, dl. *pěta*, $*tęgnęti > \text{hl. čahnyć}$, dl. *šěgnuś*,
 $*devęť > \text{hl. džewjeć}$, dl. *zewjeś*, $*telę > \text{hl. čelo}$, dl. *śele*;

(v) č. $\text{ę} > \text{pračes. } \text{ǣ}$ a $\text{ɔ} > \text{pračes. } u$, z těchto střídnic pak v souvislosti s jejich kvantitou a fonetickým okolím $\text{ǣ} > \text{nč. } \text{a/á, ě/e, í}$, srov. $*pęta > pata$, $*pęťkь > pátek$, $*pęť > pět$, $*desęť > deset$, $*zajęcb > zajíc$,
pračes. $u > \text{nč. } \text{u/ou (< ú), i/í}$, srov. $*rɔka > ruka$, $*ɔťkь > útek$, $*sɔdb > soud$,
 $*kryjɔ > kryji$, $*kryjɔť > kryjí$.

8. Vývoj psl. ě

Hlávka *ě* neměla v celém psl. areálu jednotnou výslovnost. Někde to bylo spíš široké *ǣ*, jinde naopak úzké *e*. Neměla tedy v systému samohlásek pevné místo. Proto byla v jednotlivých sl. jazycích obvykle nahrazeno jinými samohláskami.

čeština:

krátké *ě* > e (psl. $*sęno > \text{č. } seno$), po labiálách *je* (*nevěsta, město*)

dlouhé ě > **ie** > **i** (v 15.–16. stol.): psl. *věra > stč. *viera* > č. *víra*; psl. *věmb > stč. *viem* > *vím*

slovenština:

krátké ě > **e** (*behať, město, vedet'*)

dlouhé ě > **ie** (psl. *věra > slk. *viera*)

polština:

ě [ä] > jednak **'e**

> jednak **'a** (před tvrdou souhláskou)

např.:

wiara 'víra', ale lokál sg. *wierze, dział* 'díl', ale *dzielić* 'dělit', *on miał* 'on měl', ale *oni mieli, miara* 'míra', ale *mierzyć* 'měřit'

lužická srbština:

ě > nejčastěji úzké *e* – psáno **ě** (*měra, řeka, lěs, běly* 'bílý')

(v hl. po ztvrdlých *s, z, c*) **y** (*syć* 'sít', *syno* 'seno')

ruština:

ě > **e**, před slabikou s přízvučným *i* dává *i*

např. *seno* (*сено*), *pesen'* (*песень*), *sidíš'* (*сидишь*)

ukrajinština:

ě > **i**

mid' (*мідь*) 'měď', *pisnja* (*пісня*)

běloruština:

ě > **e**

seno (*сена*) 'seno', *pesnja* (*пéсня*) 'píseň'

srbština, chorvatština:

ě > srb. **e** nářečí ekavské
ch. **(i)je, i** nářečí jekavské, ikavské
mléko, mljèko, mlíko ‘mléko’; *sêno, s`jeno, síno* ‘seno’

bulharština:

ě > jednak **e**
> jednak **'a** (pod přízvukem a před tvrdou slabikou)
bjas (бяс) ‘zlý duch’, ale *besové* (бесовé)

slovinština:

ě > úzké **e**
povést, délo

makedonština:

ě > **e**
mleko (млеко)